

Hasan Hüseyin Kargin

<https://orcid.org/0000-0002-7085-5261>

Dr. Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Türkiye, karginhasanhuseyin5@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Kargin, H. H. (2024). G. W. F. Hegel'in Din Felsefesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4), 2426-2441. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.714>

G. W. F. Hegel'in Din Felsefesi

Öz

Bu makale, din felsefesinin kurucusu olan Hegel'in bu felsefi disiplin ile neyi amaçladığını, nasıl bir sınırlama getirdiğini, hangi konuları din felsefesine dahil ettiğini veya dışarda bıraktığını araştırmak amacıyla yazılmıştır. Hegel, din felsefesine Tanrı düşüncesinin analiziyle başlar. Ona göre tanrı, felsefenin nihai amacıdır. Yine Hegel'e göre felsefenin hakikate doğru hareketinde üç aşama vardır: Birincisi, mantıksal ya da saf düşünce aşaması; ikincisi, doğa; üçüncüsü, sonlu ruh. Sonlu ruhtan felsefenin nihai sonucu olan tanrı'ya doğru ilerleriz. Tanrı, mutlak gerçektir ve sonuçtur ama aynı zamanda ilk olmaktadır. Tanrı, Hegel'in din felsefesinde tüm düşüncesinin hem ön kabulü hem de amacıdır. Tanrı'nın akıl yoluyla elde edilen bilgisi felsefenin en önemli ve değerli meselesidir. Hegel felsefesinde Tanrı, kendini koşullandıran, ben-merkezli, var olan her şeyin bütünlüğü, yani nihai birliktir. Felsefe, Tanrı'nın nihai birlik olduğuna dair çıplak bir iddiayla yetinmemeli, bu birliği belirlemeli ve onu somut bir sistem olarak ortaya koymalıdır. Hegel'in sistemi incelendiğinde, bu sistemin farklı bölümleri Tanrı'nın varlığının farklı delillerini ifşa etmektedirler. Düşünür, felsefeye Tanrı'nın somutlaştırılması ve açık, belirgin kılınması görevini verir. Hegel için hakikat, düşüncenin dış gerçeklikle uyuşması değildir. Hegel, düşüncenin nesnel geçerliliğini belirleme girişimiyle ilgilenmez ve bunu tamamen sonuçsuz bir girişim olarak kabul eder.

Anahtar Kelimeler: Hegel, Kavram, Din, Din Felsefesi, Mutlak

G. W. F. Hegel's Philosophy of Religion

Abstract

This article is written in order to investigate what Hegel, the founder of the philosophy of religion, aimed at with this philosophical discipline, what kind of limitations he imposed, and which subjects he included or excluded from the philosophy of religion. Hegel begins his philosophy of religion with an

analysis of the idea of God. According to him, God is the ultimate goal of philosophy. Again, according to Hegel, there are three stages in the movement of philosophy towards truth: First, the logical or pure thought stage; second, nature; third, finite spirit. From the finite spirit we move towards God, the ultimate result of philosophy. God is the absolute truth and the result, but at the same time the first. In Hegel's philosophy of religion, God is both the presupposition and the goal of all thought. The knowledge of God obtained through reason is the most important and valuable issue of philosophy. In Hegel's philosophy, God is self-conditioning, self-centred, the totality of everything that exists, that is, the ultimate unity. Philosophy should not be content with a bare assertion that God is the ultimate unity, but should determine this unity and present it as a concrete system. When Hegel's system is analysed, the different parts of this system reveal different proofs of God's existence. The thinker assigns to philosophy the task of concretising God and making Him clear and distinct. For Hegel, truth is not the correspondence of thought with external reality. Hegel is not interested in the attempt to determine the objective validity of thought and regards it as a completely fruitless endeavour.

Keywords: Hegel, Concept, Religion, Philosophy of Religion, Absolute

Giriş

Bir yaşam biçimi olarak din, insanlık kadar eski olmasına rağmen, din felsefesi kavramı oldukça yenidir. Kavram, ilk olarak Hegel'in Berlin Üniversitesi'nde 1821 yılında felsefe ders konuları arasına "din felsefesi" konusunu eklemesiyle literatüre girer. Hegel, 1821 yılından başlayarak 14 Kasım 1831 tarihindeki ölümüne kadar belli aralıklarla din felsefesi dersleri vermiştir. Bu derslere düzeli olarak katılan öğrencilerinden bazıları filozofun din felsefesine dair anlattıklarını not almışlardır. 1832 yılında Hegel'in karısı Marie von Tucher Hegel'in rızası ve teşvikiyle tutulan bu notlar derlenerek ve düzenlenerek "*Vorlesungen über die Philosophie der Religion*" (*Din Felsefesi Dersleri*) olarak yayınlanmıştır. Din Felsefesi, literatürdeki yolculuğuna bir kavram olarak başlasa da zamanla felsefenin önemli bir dalı haline gelmiştir.

Hegel, dinin ne olduğunu, dinin insan ve toplum hayatındaki yerini, kendi sistemindeki önemini ve fenomenolojik analizini *Phanomenologie des Geistes*¹'de ele alır. Dinin felsefi tahlil ve teşekkülünü ise "*Din Felsefesi Dersleri*"nde ayrıntılı bir şekilde işler. Bir bütün olarak Hegel yapıtları ve ders notları göz önüne alındığında, Felsefe Tarihi 1, 2 ve 3. ciltlerde her dönemin düşünce yapısını ele alırken dinsel yapısını da ele aldığı görülür. Tarih Felsefesinde Hegel, tarihin akışında dinin etkisini ve toplumların yaşam ve düşünme biçimlerinin teşekkülünde dinin ifa ettiği görevi terennüm eyler. "Estetik" veya "Güzel Sanatlar Üzerine

---

¹*Phanomenologie des Geistes: Geist'in Fenomenolojisi* olarak yazılsa da Türkiye'deki yaygın kullanımına uyarak *Fenomenoloji* demekle yetineceğiz.

Dersler’de Hegel, sanatın din ile olan ilişkisini derinlemesine ele alır. “Felsefi Propedeutik”in 9. Bölümünde (Hegel, 2014, s.195-263), din hususi bir başlık altında tahlil edilir.

Hegel, din felsefesi derslerinde anlattığı konularda sürekli okumalar yapmış, bilgisini zenginleştirmiştir. Hindistan, Mısır ve Fars medeniyetleri hakkında okumalar yapmıştır. Hegel’in yaşadığı dönemde dünyanın farklı dinleri hakkında Avrupa’ya yeni bilgiler akmaktadır (Stewart, , 2020, s. 387). Bu bilgi akışı filozofun *Fenomenoloji*’si ile *Din Felsefesi Dersleri* arasındaki farkta görülebilir. *Fenomenoloji*’de dinler hakkında daha kavramsal bir tahlil söz konusu iken, *Din Felsefesi Dersleri*’nde içerik olarak dolu ve daha doyucu bilgiler göze çarpmaktadır. On, on beş yıllık zaman aralığında Hegel kendini geliştirmiş, klişeleşmiş bilgilerle yetinmeyip yeni ve birincil kaynaklara yönelme imkânı bulmuştur. Fakat şu hususu belirtmekte yarar vardır ki *Phanomenologie des Geistes* ile *Din Felsefesi Dersleri* aralarında nicelik ve nitelik farkına rağmen öz olarak birbirini tamamlayıcı mahiyettedirler. Her iki eserde de Hegel, din hakkında fenomenolojik tahlillerde bulunmaktadır (Stewart, , 2020, s. 387-388). Bu makalenin yazılış amacı son büyük sistem filozofu olarak kabul edilen Hegel’in din felsefesini ele almaktır.

1) Fenomenoloji’de Dinin İncelenmesi

Hegel, “*Fenomenoloji*”yi 1806 yılında tamamlar ve 1807 yılında yayınlatır. *Fenomenoloji*, Hegel’in en önemli ve en ünlü eseridir. Din konusu eserin, VII. Bölümü, 672 numaralı pasajdan başlayarak 787 numaralı pasaja kadar devam eder. 788 numaralı pasajdan itibaren “Mutlak’ın Bilgisi” kısmına geçilir. Bu kısımda mutlak’ın bilgisi olan felsefe, din ve sanatın birbiriyle ilişkileri ve Hegel sistemindeki yerleri anlatılır. Almanca bir kelime olan Geist sözcüğü Türkçe’ye *Tin* olarak çevrilmektedir. Tin sözcüğü uydurma bir kelime olduğundan ve Türk Dil tarihinde böyle bir kelimeye rastlanmadığından, insan zihninde herhangi bir çağrışım uyandırmamaktadır. Bu sebeple hiçbir anlamı ve tarihsel çağrışımı olmayan bu uydurmaca kelimeyi kullanmayı doğru bulmuyorum. Bunun yerine terimi Almanca haliyle kullanmanın daha doğru olduğuna inanıyorum. *Fenomenoloji* bir bütün olarak incelendiğinde üç bölüme ayrıldığı görülür: a) bilinç, b) özbilinç, c) us, bu üç bölüme bağlı olarak üç alt bölüm daha ilave edilmiştir. Bunlar: d) Geist, e) din, f) mutlak’ın bilgisidir. Düşünür, ilk üç bölümde bireyin bilinç durumunu fenomenolojik yöntemlerle analiz eder. Daha sonra bireysel bilincin deneyimini aşan tarih ve din gibi daha geniş fenomenlere doğru bir sıçrama yapar.

Hegel, hem *Fenomenoloji*’nin din bölümünde hem de *Din Felsefesi Dersleri*’nde fenomenolojik bir metodoloji izler. Hegel’in fenomenolojik tahkik yöntemi esas itibarıyla

düşünürün tüm felsefi tahlillerinde kullandığı bir yöntemdir. Hegel'in erken dönem din felsefesi olarak (*Fenomenoloji*) 'deki din bölümü alınır, ikinci dönem olarak adlandırabileceğimiz *Din Felsefesi Dersleri* arasındaki bağlantı fenomenolojik yöntem vasıtasıyla kurulabilir. *Din Felsefesi Dersleri* 'ni fenomenolojinin ışığında ele almak, Hegel'in din felsefesini yorumlamak ve günümüz din felsefelerine katkılar sunmak açısından değerlidir. Hegel, *Feomenoloji*'nin giriş kısmında:

“73. Doğal olarak düşünürsek, felsefede şeyin kendisinin, yani gerçekte var olanın edimsel bilgisine gitmeden önce, Mutlağı ele geçirmenin aracı olarak ya da onun gözlenmesini sağlayan ortam olarak görülen bilginin anlaşılması zorunludur. Belli bir kaygı haklı görülebilir; çünkü bir yandan değişik bilme türleri vardır ve bunlardan biri bu amaca ulaşmak için bir başkasından daha uygun olabilir; dolayısıyla aralarında yanlış bir seçim yapma olasılığı vardır; öte yandan, bilgi belirli bir tür ve alandaki bir yeti olduğu için, doğası ve sınırları daha sağın olarak belirlenmedikçe gerçekliğin gökleri yerine yanlış bulutları yakalanabilir. Bu kaygının hiç kuşkusuz şu kaniya dönüşmesi gerekir: kendinde var olanı bilgi yoluyla bilince kazanmaya yönelik bütün girişim kendi kavramı içinde anlamsızdır ve bilgi ile mutlak arasına onları bütünüyle ayıran bir sınır düşer. Çünkü, bilgi eğer mutlak özü ele geçiren alet ise, o zaman açıktır ki, bir aletin bir şey üzerine uygulanması onu kendi için olduğu gibi bırakmayacak, tersine biçimlendirip değiştirmeye başlayacaktır...” (Hegel, 2011, s. 55).

Hegel, Kant'ın “kendinde şey”in bilinmezliği fikrine karşı çıkar. Kant'ın idealizmine göre, uzay ve zaman gibi unsurlar zihinsel birer görüdürler. Dünyaya ait bir gerçeklik değildirler, daha ziyade algı gücümüze ait birer formlardır. Benzer şekilde, nedensellik yasası ve cevher-araz ilişkileri de dünyadaki varlıkların kendi özellikleri değil, algıladığımız şekliyle nesnelliği yapılandıran ve belirleyen bilişsel yetilerimizin bir parçasını oluşturlar. Kant, dünyada algıladığımız ve bilişsel yetilerimiz tarafından belirlenmiş ve ayırık nesnelere üretilen şeylere temsiller adını verir (Wood, 2018, s. 68-72). Hegel'e göre temsil edilen şeylerden bahsedemiyorsak, temsiller hakkında konuşmanın bir anlamı yoktur. Dolayısıyla Kant'ın görüşü iki dünyalı bir bölünmeyle sonuçlanır. Çünkü bu temsiller kendilerinde oldukları halleriyle vardırırlar ve bizim bilişsel yetilerimiz onların gerçekliğini yani aslında nasıl olduklarını asla kavrayamaz (Singer, 2003, s. 67-81). Hegel, Kant'ın sadece “kendinde şey” fikrine karşı çıkmaz. Aynı zamanda onun antinomilerine de karşı çıkar. Hegel'e göre bir tek mutlak gerçeklik vardır o da Tanrı'dır. Tanrı'yı bilinemez kılmak, insanı Tanrı'dan koparmaktır. Bu amaçla Hegel, *Fenomenoloji*'de dine özel bir bölüm ayırır ve mutlak'ın bilgini sanat, din ve felsefenin birlikteliğinde görür (Hegel, 2011, s. 424-492).

Hegel, *Fenomenoloji*'nin "Din" bölümünde üç din anlayışından bahseder. Bunlar:

1.1. Doğal Din: Zerdüşlük, Hindüizm ve Mısır çoktanrıcılığı bu sınıfta yer alan dinlerdir. Bu dinlerin ortak özelliği, doğanın bazı nesnelere ilahi olarak saygı duymalarıdır: Zerdüştlar ışığa ve ateşe, Hindular farklı bitkilere ve hayvanlara, Mısırlılar da boğa ve babun gibi hayvanlara taparlar. Bu dinin kavramsal tahlilini Hegel şöyle yapar:

"684. Geisti (Tini) bilen Tin kemdi kendisinin bilincindedir ve kendi için nesnel biçimde bulunur; vardır-ve aynı zamanda kendi-için-varlıktır. Kendi içindir, özbilinç yanıdır ve dahası kendi bilinç yanına ya da kendini kendisi ile nesne olarak bağıntılama yanına karşı budur. Bilincinde karşıtlık ve böylelikle içinde kendine görüldüğü ve kendini bildiği şeklin belirliliği vardır. Dinin bu irdelenişinde ilgilendiğimiz şey yalnızca budur; çünkü onun şekilsiz özünü ya da arı kavramını daha önce görmüştük. Ama aynı zamanda bilinç ve özbilinç ayrımı bu kavramın içerisine düşer; dinin şekli düşünceden özgür doğa ya da belirli-varlıktan özgür düşünce olması anlamında Geist'in belirli-varlığını kapsamaz; tersine, dinin şekli düşüncede saklanan belirli-varlıktır, tıpkı kendi için belirli olarak varolan düşünsel bir şey olması gibi. İçinde Geist'in kendini bildiği bu şeklin belirliliğine göredir ki bir din kendini bir başkasından ayırır; ama aynı zamanda belirtmek gerekir ki, bu tekil belirliliğe göre kendine ilişkin bu bilgisinin açılması gerçekte edimsel bir dinin bütünü tüketmez" (Hegel, 2011, s. 431).

1.2.Sanat Dini: Hegel, Sanat Dini'nden Antik Yunan dinini anlar. Burada ilahi olan, doğadaki bir nesnenin aksine öz-bilinçli, antropomorfik bir varlık olarak tasavvur edilmektedir. Filozof şöyle der:

"699. Geist içinde kendi bilinci için olduğu şeklini bilincin kendisinin biçimine yükseltmiştir ve böyle bir şekli kendi için üretir. Usta bireşimli emekten, düşüncenin ve doğal olanın ayrışık biçimlerini karıştırmaktan vazgeçmiştir; şimdi şekli özbilinçli etkinlik biçimini kazandığı için, o da tinsel bir emekçi olmuştur. 700. Buna göre eğer saltık özünün bilincini sanat dinine taşıyan edimsel Geist'in hangisi olduğunu sorarsak, onun törel ya da gerçek Geist olduğunu buluruz. Bu Geist yalnızca tüm bireylerin evrensel tözü değildir; tersine bu töz edimsel bilinç şeklini taşıdığı için bu şu demektir ki bireyselleşmiş töz bu bireyler tarafından kendi özleri ve yapıtları olarak bilinir. Bu onlar için ne Işık Tanrı'dır, - ki bunun birliğinde özbilincin kendi-için- varlığı yalnızca olumsuz, yalnızca geçici olarak kapsamıştır ve edimselliğinin efendisini görür; ne birbirlerinden nefret eden ulusların durmak bilmez yok ediciliği, ne de kastların boyunduruğuna girişlerdir- kastlar ki, birlikte tamamlanmış bir bütünü örgütlenişinin görünüşünü oluştururlar, ama burada bireyin evrensel özgürlüğü eksiktir. Tersine, bu Geist özgür ulustur ki onda töre herkesin tözünü oluşturur ve onun

edimsellik ve belirli-varlığını tümü ve her biri kendi istenci ve edimi olarak bilinir” (Hegel, 2011, s. 439).

Hegel, sanat dinini üç alt evreye ayırmaktadır. Bunlar:

- a) Soyut Sanat Yapıtı
- b) Dirimli Sanat Yapıtı
- c) Tinsel Sanat Yapıtı

1.3.Vahiy Dini: Hegel, vahiy dini ifadesinden, dini gelişimin en yüksek biçimi olarak kabul ettiği Hıristiyanlığı anlar. Teslis doktrini ile Hıristiyanlık, önceki dinlerde bulunan ilahi olanın hem nesnel hem de öznel kavramlarını birleştirir.

“748. Sanat Dini yoluyla Geist tözün biçiminden öznenin biçimine geçmiştir çünkü sanat onun şeklini üretir ve öyleyse onda eylemi ya da özbilinci ortaya koyar-özbilinç ki korkunç tözde yalnızca yiter ve güven duygusunda kendisi kendini ayırmsamaz. Tanrısal özün bu insanlaşması ‘kendi’ nin salt dış şeklini kendisinde taşıyan, ama iç şekli, ‘kendi’ nin etkinliğini dışında bırakan yontudan başlar; oysa kültte iki yan olmuştur; Sanat Dini’nin sonucunda bu birlik tamamlanmışlığı içinde aynı zamanda ‘kendi’ ucuna da geçmiştir; bilincin bireyselleğinde kendisinden tam olarak pekin Geist’te tüm özsellik batmıştır. Bu hafifliği anlatan önerme şöyledir: ‘Kendi’ mutlak özdür; töz olan ve onda ‘kendi’ nin iliniksellik olduğu öz bir yüklem düzeyine düşmüştürve Geist karşısına hiçbirşeyin öz biçiminde çıkmadığı bu özbilinçte bilincini yitirmiştir” (Hegel, 2011, s. 467-468).

Hegel’in geliştirmiş olduğu fenomenolojik yöntem bugün “Din Fenomenolojisi” adıyla gelişmekte olan bir disipline dönüşmüş durumdadır. Bu deneysel disiplin dinlerin ve herhangi bir dine ait olan fenomenlerin toplumsal ve bireysel etkilerini araştırmaktadır. Din Fenomenolojisi, bireylerin dini deneyimleri hakkında konuşmak, bu deneyimleri olduğu gibi ele almak ve yargıdan azade bir şekilde olanı olduğu gibi değerlendirmeyi amaçlar. Hegel, *Fenomenoloji*’de dinleri ele alır ve ele aldığı dinlerin her birini ilahi olanın belirli bir kavramını temsil ettiğini ortaya koyar. Hepsi Tanrı’yı veya tanrıları farklı şekillerde tasavvur eder ve bu farklı görüşler söz konusu çeşitli kültürlerin diğer birçok yönünü belirler. Dolayısıyla her analizin başında Hegel, verili ilahi kavramını ne olarak aldığını açıklar. Zerdüştlükte tanrılar Ahuramazda ve Ehrimen ışık ve karanlık olarak tasavvur edilir. Hinduizm’de Tanrılar, maymun Tanrı Hanuman ya da fil Tanrı Ganesha gibi kutsal bitkiler ve hayvanlar olarak tasavvur edilir. Bu fikirler deneyimlerin test edildiği kavramları temsil etmektedir. Bu ilahi kavramlar, çalışmanın daha önceki Bilinç bölümünde sunulan farklı nesne modellerine tekabül etmektedir. Zerdüştlük Dini, duyu kesinliğinde saf varlık kavramının analizine tekabül etmektedir. Işık, saf

varlık gibi, duyu deneyimi dünyasında belirli bir örnek bulması gereken belirsiz bir şeydir. Bu, Hegel'in algı bölümünde ele aldığı özelliklere sahip tözlerin nesne modeline yol açar. Bu, duyu algısının birçok nesnesini Tanrılaştırmasıyla din bölümündeki Hinduizm'e karşılık gelir (Stewart, 2020, s. 388-391). Hegel'in "Bilinç" bölümündeki "Kuvvet ve Anlama" kısmında ele aldığı, deneyimde belirli etkiler üreten gizli kuvvetleri içeren nesne modeli, Mısır dininde bulunan ilahi anlayışa karşılık gelir. Bu paralellikler, "Din" bölümündeki analizlerin "Bilinç" bölümündekilerle aynı gelişimi ve mantığı izlemeyi amaçladığını göstermektedir. Buradan, "Din" bölümünün de "Bilinç" bölümü gibi fenomenolojik bir analiz olması amaçlanmış gibi görünmektedir. Benzer paralellikler "Özbilinç" ve "Sanat Dini" bölümlerinde de görülebilir. İlkinde hakikatin nesnel dünyasında değil, öz-bilinçli öznenin tarafında bulunduğu düşünülmektedir. Aynı şekilde "Din" bölümündeki ilgili kısımda da hakikat ya da ilahi olan artık doğanın bir nesnesi olarak değil, öz-bilinçli bir özne olarak kabul edilir. "Bilinç" bölümünde belirli bir nesne modeli sunulmuş ve ardından analiz Hegel'in bilinç deneyimi olarak adlandırdığı ve tutarlılık açısından test edildiği şeye yönelmiştir. Hegel bunu sadece nesnelere gerçekte nasıl deneyimlendiğini görmek için bakmak ve daha sonra bu deneyimi nesnenin belirtilen kavramıyla karşılaştırmak olarak tanımlar. Her durumda, doğal bilinci verili nesne modelini reddetmeye ve yerine yenisini koymaya zorlayan çelişkiler ortaya çıkar. Benzer bir hareket "Din" bölümünde de görülmektedir (Stewart, 2020, s. 392-393). İlk olarak, ilahi olanın spesifik kavranışı sunulur ve ardından ilahi olanın deneyimlenme biçiminin bir analizi verilir. Bu, ilahi olanın ritüelde, mitolojide, sanatta vs. nasıl sunulduğu anlamına gelebilir. Bu analizlerde her seferinde verili ilahi kavramının yetersiz olduğu kanıtlanır ve reddedilerek daha tutarlı olduğu düşünülen bir sonraki kavramla değiştirilmesi gerekir. "Bilinç" bölümü ile "Doğal Din" ve "Öz-Bilinç" bölümü ile "Sanat Dini" arasındaki paralellikler göz önüne alındığında, Hegel'in "Din" bölümündeki analizleri, tartışmaya yer bırakmayacak şekilde fenomenolojik bir yöntem izleyen kitabın ilk bölümlerindeki analizlerin devamı olarak gördüğüne dair çok az şüphe var gibi görünmektedir. En önemlisi, "Din" bölümündeki analizler, bu yöntemin Giriş'te sunulan modelini takip eder; kavramı deneyimle karşılaştırır ki bu da din söz konusu olduğunda ilahi olanın kavramı anlamına gelir (Stewart, 2020, s. 391-393).

2. Din Felsefesi Dersleri

Hegel, 1821 yılında Berlin Üniversitesi'nde din felsefesi dersleri vermeye başlar. Bu derslere düzenli olarak katılan öğrenciler notlar tutarlar. 14 Kasım 1831'de Hegel'in ölümünden sonra karısı Maria von Tucher Hegel öncülüğünde bir grup insan düşünürün tüm eserlerini ve derslerde tutulan notları bir araya getirmek için uğraşılar.

“Hegel’in arkadaşları hemen onun adına bir cemiyet kurdular ve tüm yapıtlarını toplamak ve düzenlemek için para toplamaya başladılar. Eski arkadaşı Johannes Schulze, Hegel’in ölmeden önce kimi değişiklikler yaptığı *Fenomenoloji*’nin yeni baskısını düzenlemek için gönüllü oldu. Öğrencileri ise ders notlarını toplamaya ve o zamana kadar yalnızca derslerinde duyulan sözleri birleştirmeye başladılar” (Pinkard, 2012, s.648).

Bir araya getirilen ders notları üç cilt haline getirilir ve 1832 yılında “*Vorlesungen über die Philosophie der Religion*” (*Din Felsefesi Dersleri*) adıyla yayınlanır. Hegel derslerine, dinin mahiyetini, din felsefesinin mahiyetini açıklayarak ve din ile felsefe arasındaki ilişkiyi tahlil ederek başlar.

“*Felsefenin kendine özgü bir bölümünü din incelemesine ayırmayı gerekli gördüm. İlkın, genel olarak din felsefesinin felsefeyle ilişkisini inceleyeceğiz. Her şeyden önce, din felsefesinde nasıl bir nesneye sahip olduğumuzu genel olarak hatırlamak gerekir. Bizim nesnemiz dinin kendisidir, o en yüce ya da mutlak nesnedir. Din felsefesi kendi amacına, içeriğine sahiptir; dünyanın bütün muammalarının, derin düşüncelere ait bütün çelişkilerin çözüldüğü, her ıstırap duyusunun dindiği bölgedir- ebedi huzurun, hakikatin bölgesidir. İnsan bilinç sayesinde, düşünmesi sayesinde ve ruh olması sayesinde insandır. Birçok imgenin ve teşekkülün, yani bilimlerin, sanatların, siyasi çıkarların, özgürlük ve iradeye dayalı ilişkilerin kaynağı budur. İnsana saygı, tatmin, onur ve mutluluk bahşeden her şey bu noktadan hareket eder. Tüm bu ilgiler kendi merkezlerini, ereklerini, hakikatlerini, tek bir düşüncede, Tanrı düşüncesinde bulurlar. Tanrı din içinde bilinir; kendi varoluşları içinde bütün bu teşekküllere can veren besleyici merkez odur. Bu nesneyi (Tanrı) diğer nesnelere açısından incelersek, diyebiliriz ki o bizzat kendinden dolayı vardır, diğer nesnelere böyle bir ilişkiye sahip değildir, o aslında tam anlamıyla koşulsuz, özgür, sınırsız olandır; yalnızca kendi kendinin amacı ve nihai hedefidir. Din bu nesneyle meşguliyet olarak tezahür eder” (Hegel, 2016, s. 11).*

Hegel’in başyapıtı olan *Fenomenoloji*’nin (1807) “Din” bölümü ile *Din Felsefesi Dersleri* (1821-1831) arasında irtibat kurmak oldukça karmaşık bir meseledir. *Fenomenoloji*’nin dili oldukça kavramsal, anlatımı sıkıntılı ve anlaşılmaz iken, *Din Felsefesi Dersleri* daha açık ve anlaşılır bir üsluba sahiptir. Bu dilsel farklılığın birkaç nedeni olabilir. Bunlardan birincisi *Fenomenoloji*’yi filozofun bizzat kendisi kaleme almış iken, *Din Felsefesi Dersleri*’ni öğrencileri kaleme almışlardır. Bir başka neden ders notlarını yayına hazırlarken editörler metinler üzerinde çalışmış, anlatım bozukluğu ve yapısal uyumsuzluk barındıran cümleler düzeltilerek yayınlanmıştır. Hegel, *Fenomenoloji*’de din üzerine yaptığı tahlillerin tamamını kavramsal bir dizge içinde sunarken, *Din Felsefesi Dersleri*’nde daha canlı ve anlaşılır bir dil

kullanmaktadır. Kısa ve açık cümleler, somut örnekler din felsefesi konusunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır

Hegel, *Fenomenoloji*'de Yunan çoktanrıcılığını ve Hıristiyanlığı ayrıntılı tahlil etmezden önce Zerdüştlük, Hinduizm ve Mısır çoktanrıcılığını kısaca ele alır. Düşünür, burada eski Çin dini, Budizm, Yahudilik ve Roma çoktanrıcılığı gibi diğer dinlerin anlatım metodunu takip eder. Hegel'in derslerde izlediği analiz modeli, *Fenomenoloji*'nin giriş kısmında taslağını çizdiği düşünce dizgesine uyumluluk arz eder. Filozof, metot olarak işe yeni bir dini tanıtarak başlar ve ardından bu dindeki ilahi kavramını ortaya koyar. İlahi kavramı dinin nesnesidir, tıpkı adalet kavramının hukukun ya da siyaset felsefesinin nesnesi olması ve güzellik kavramının sanatın nesnesi olması gibi (Stewart, 2020, s. 393-395). Hegel'e göre her dinin kendine özgü bir Tanrı ya da tanrılar fikri vardır. Tanrı fikri evrensel olanı temsil eder. Filozof, Yahudilikteki ilahi olanı bir diye adlandırırken, Roma ilahlarını menfaat tanrıları olarak adlandırılır. Zerdüştlük tanrısı olan Ahuramazda'yı "ışık tanrısı" olarak adlandırılır (Hegel, 2011, s. 433).

"685. Geist, özilinç olan öz olarak, - ya da tüm gerçeklik olan ve tüm edimselliği kendi kendisi olarak bilen özbilinçli öz olarak,- bilincin deviniminde kendine verdiği olgusalığa karşı ilk olarak salt kendi kavramıdır ve bu kavram bu açılımın gün ışığına karşı onun özünün gecesidir; bağımsız şekiller olarak kıpıplarının belirli – varlığına karşı doğuşunun yaratıcı gizidir. Bu giz kendi bildirilişini kendi içinde taşır; çünkü belirli -varlık bu kavramda zorunluluğu taşır çünkü kavram kendini bilen Geist'tir ve öyleyse özünde bilinç olma ve kendini nesnel olarak tasarımına kısıpını taşır. -Bu arı bendir ki dışlaşmasında kendi içinde evrensel nesne olarak kendi kendisinin pekinliğini taşır ya da bu nesne bebn için tüm düşüncenin ve tüm edimselliğin iç içe geçmesidir" (Hegel, 2011, s. 433).

Kült, Hegel'in dinler üzerine yaptığı tahlillerde önemli bir kavramdır. Sözlüklerde birçok anlama sahip olmakla beraber Hegel bu kavramı ibadet veya tapınma anlamında kullanmaktadır. Düşünür, kültür kavramı ile farklı dinlerdeki ibadet veya dini hizmet biçimlerini inceler (Hegel, 2011, s. 447).

"714. iki yanın devimi, ki bunda özbilincin arı duygu ögesinde devinen ve şeylik ögesinde dingin kalan tanrısal şekiller karşılıklı olarak değişik belirlenimlerinden vazgeçerler ve özlerin kavramı olan birlik belirli-varlık kazanır-bu devim kültürü oluşturur. Kültte kendi kendisine tanrısal varlığın kendi öteselliğinden ona inişinin bilincini verir ve bu tanrısal varlık ki daha önce edimsel değildi ve salt nesnelidi bu yolla özbilincin asıl edimselliğini kazanır" (Hegel, 2011, s. 447).

Hegel, kült kavramını somut dini deneyimlerin geniş yelpazesini temsil etmesi bakımından tikele karşılık gelen bir kavram olarak kullanır. Hegel, genellikle farklı dünya dinlerinin çeşitli dini uygulamalarını ve inançlarını ana hatlarıyla belirtmek için ayrıntılara girer. Düşünürün vurgulamak istediği tez şudur ki: farklı dinlere mensup farklı insanların sahip olduğu ilahi deneyimin çok çeşitli biçimlerinin olduğudur. Düşünür, bu deneyimleri fenomenolojik anlamda bilinci var eden deneyimler olarak görür. Hegel, dinleri oluşturan farklı mitlerde sahte ve imgelemiş varlıklardan başka bir şey olmadığına itiraz edebileceğini belirtir. Hegel bu itirazı, bunların da insan zihninden doğan temsiller ya da kavramlar olduğu iddiasına dayandırır. Onun işaret ettiği noktanın bir kısmı, her türlü insan temsiline ciddi bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğidir. Bugün Yunan tanrıları kavramını saçma bulsak da o zamanlar bu, Yunan kültürünün, tarihinin, coğrafyasının vb. birçok faktörü tarafından belirlenen insan zihninin doğal bir üretimidir (Hegel, 2016, s. 120-136). Bu, bir halk olarak kendileriyle ilgili bir anlayıştı. Kültürel ve tarihsel geçmişimiz tamamen farklı olduğu için bugün bizim onların görüşlerini benimsememiz elbette saçma olacaktır. Bizim deneyimlerimize göre değerlendirildiğinde, Yunan tanrıları saçma efsaneler olarak görünmekten kendilerini alamazlar. Ancak eski Yunanlıların deneyimlerine göre, tanrıları genel dünya görüşlerinin organik bir parçasıydı. Bir Athena heykeli gördüklerinde ya da Homeros şiirlerini okuduklarında, bu deneyimlerinde buldukları tanrı temsilleri diğer deneyimleriyle karşılaştırılıyor ve tutarlı bir bütün oluşturuyordu (Hegel, 2011, s. 439-467; Ayrıca bkz. Hegel, 2016, s. 120-136 ve 193-197). Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*'ni (1821-1831) *Fenomenoloji*'deki (1807) analiz yöntemine göre düzenler. Farklı dinlerdeki ilahi kavramını dini pratiğin deneyimiyle karşılaştırır. Her durumda yüceltilmesi gereken bir eksiklik bulur ve böylece yeni bir kavram ya da yeni bir din ortaya çıkarır. *Din Felsefesi Dersleri*'inde önce bir kavramın sunulması ve ardından bunun deneyiminin incelenmesi şeklindeki genel kalıbı izler.

1827 yılı derslerinde Hegel, Tanrı kavramı ve Tanrı'nın bilgisi konularını etraflıca analiz eder. Hegel'in varmak istediği nokta Kant'ın antinomi olarak nitelendirip bilinmezliğini ilan ettiği Tanrı anlayışıdır. Kant, Tanrı'nın varlığı, ruhun ölümsüzlüğü ve evrenin mahiyetinin bilinmeyeceğini iddia etmekteydi. Hegel, Kant'ın bu fikrine karşı çıkar. Hegel'e göre Tanrı'nın Tanrı olabilmesi için somut olarak gerçekliği müşahade edilmelidir. Bu fenomenoloji için önemli bir noktadır. Elbette görünmenin farklı biçimleri vardır ama Hegel'in görüşüne göre Tanrı'nın varlığını dünyada şu ya da bu şekilde bilinir hale getirmesi gerekir. Bu, Hegel'in diyalektik metafiziğindeki bir meseleye işaret eder. Buna göre bir töz ancak özellikleri varsa tözdür ya da gizli bir kuvvet ancak kendisini algı alanında ifade eder ya da gösterirse kuvvettir.

Dolayısıyla bu kavramlar karmaşıktır, zorunlu olarak birbirine ait olan diyalektik olarak ilişkili unsurlara sahiptir. Geist olarak Tanrı, gerçek olabilmek için gerçeklik alanında görünmelidir. Eğer sadece bir ev ya da bir resim fikrimiz varsa ve bunu asla yapmazsak, bu fikir eksik kalır. Ancak gerçek dünyada gerçekleştiğinde orijinal fikrin iyi bir fikir olup olmadığını görmek mümkün olur. Burada da söz konusu olan fikir ya da kavramın gerçek dünyadaki deneyimle karşılaştırılmasıdır. Gördüğümüz gibi, bu Hegel'in fenomenolojik metodolojisi olarak tanımladığı şeyin anahtarındır (Stewart, 2020, s. 393-396). Hegel, Yahudilik ve İslam'ın insanın duyu dünyasına kapalı bir Tanrı anlayışına sahip dinler olduğunu, oysa yetkin ve kemale ermiş bir inanç olarak Hristiyanlığın somut ve deneyim dünyasına temas eden bir Tanrı anlayışına sahip olduğunu iddia eder. Yahudilik dini ve İslam dinine ait mabetlerde resim yasaklanmıştır. Tanrı aşırı derecede tenzih edilerek hiçbir yaratılmış nesneye benzetilmez. Oysa Hristiyan mabetleri resimlerle süslüdür. Resim, özellikle teslis ve vahiy dogmalarında ilahi olanın farklı yönlerini içeren bir temsil görevi ifa etmektedir. Baba Tanrı, dünyevi alandan ayrı, soyut ve aşkın bir fikirdir. Buna karşın, Oğul Tanrı gerçek dünyada ortaya çıkan somut bir varlıktır. Tanrı kendisini dünyada açığa çıkarır ve böylece ampirik deneyimin bir nesnesi haline gelir. Hegel'e göre bu, Hristiyanlığı Yahudilik'ten, İslam'dan ve Aydınlanma Deizminden ayıran kilit bir unsurdur. Hegel'e göre Tanrı bu nedenle boşluk değil ruhtur ve ruhun bu belirlenimi onun için yalnızca bir sözcük ya da yüzeysel bir belirlenim olarak kalmaz. Bunun yerine ruhun doğası, Tanrı'yı esasen üçlü olarak idrak etmesiyle ortaya çıkar. Tanrı böylece, kendisini kendi nesnesi haline getirme biçiminde ve daha sonra farklılaşmasında nesnenin Tanrı ile özdeş kalması ve Tanrı'nın kendisini onda sevmesi biçiminde kavranır. Teslis'in bu belirlenimi olmasaydı, Tanrı ruh olmazdı ve ruh da boş bir kelime olurdu (Hegel, 2016, s. 27-32). Hegel'in görüşüne göre, Hristiyan Tanrı anlayışına gerçek bir içerik kazandıran, teslisteki ilahi olanın farklı yönlerinin hareketidir. Bu bilinç içindir ve dolayısıyla bilinebilir.

Hegel, Hristiyanlık inancını fenomenolojik yöntemine uygulayarak yorumlar. Hegel'e göre Tanrı'yı idrak etmeyen ya da Tanrı'nın açığa çıkmadığı bir Hristiyan dini hiç de Hristiyan dini olmaz. Din, hakikatin bilinç için var olmasından ibarettir. Kendinde-şey gibi bilinç için bir nesne olmayan gizli bir Tanrı'dan bahsetmek mantıklı değildir. Hegel, Hristiyanlığın Tanrı'sını, özellikle bilince görünmesi olgusuyla karakterize edildiğini iddia ettiği ruh kavramıyla ilişkilendirir. Geist'in kendisi, kendisine bu görünümü verme ve onu yüceltme, onu yüceltilmiş olarak ortaya koyma sürecidir. Her ikisi birlikte vahiydir, çünkü bu gösteri Tanrı'nın görünüşüdür. Fenomenolojide olduğu gibi, görünüşler arasında bir karşılaştırma vardır. Tanrı dünyada ve daha sonra farklı bir anlamda Kutsal Ruh'ta görünür. Her iki durumda

da Tanrı bilinç içindir. Dini deneyim Hegel için son derece önemlidir. Dine tamamen soyut bir yaklaşım benimsediği ve inancın duygusal yönünü ihmal ettiği için sık sık eleştirilse de, aslında bireyin dinsel deneyiminin değerine dikkat eder. Onun dünya dinlerine ilişkin açıklaması karmaşık ve çok yönlüdür; tarih, sanat, drama, hukuk ve diğer alanların unsurlarını da içerir. Özellikle antik dünyada din, farklı kültürlerin baskın bir parçasıydı ve diğer kültürel alanlarla farklı şekillerde örtüşüyordu. Dolayısıyla, insanoğlunun din deneyimi de benzer şekilde karmaşık ve çok yönlü olmuştur.

Hegel'e göre din felsefesi, diğer felsefi disiplinlerin sonucu ve nihai amacıdır. Düşüncenin varacağı son nokta Tanrı'dır ve din felsefesi Tanrı'yı kendine konu edinmektedir. Hegel'e göre din ve felsefe Tanrı düşüncesiyle başlar. Ancak Tanrı aynı zamanda kendisini ebediyen ortaya koyan Prius'tur. O yalnızca felsefenin amacı olması anlamında da bir sonuçtur. Felsefenin hakikate doğru hareketinde üç aşama vardır:

- 1) Mantıksal ya da saf düşünce aşaması
- 2) Doğa aşaması
- 3) Sonlu ruh aşaması

Sonlu ruhtan felsefenin nihai sonucu olan Tanrı'ya doğru ilerleriz. Sonuç mutlak gerçektir. Bu aşamada son ile başlangıç birleşir. Tanrı hem ilktir hem de sondur. Tanrı böylece Hegel'in tüm düşüncesinin hem ön varsayımı hem de amacıdır. Tanrı'nın akıl yoluyla elde edilen bilgisi felsefenin en yüksek sorunudur. Tanrı onun için kendini koşullandıran, ben-merkezli, var olan her şeyin bütünlüğü, yani nihai birliktir. Ancak felsefe, Tanrı'nın nihai birlik olduğuna dair çıplak bir iddiayla kalmamalıdır. Bu birliği belirlemeli ve onu somut bir farklılıklar sistemi olarak sergilemelidir. Felsefe Tanrı'yı esasen somut, tinsel, gerçek bir evrensellik olarak bilir. Bu evrensellik insan biçimli bir yapı arz etmez ama kendini ortaya koyar. Hegel'in sisteminin farklı bölümleri Tanrı'nın varlığının farklı yönlerinin ifşasıdır. Birlikte ele alındıklarında, Hegel'in bize her zaman söylediği gibi, felsefenin görevinin ortaya koymak olduğu somutlaştırma ya da belirtme sürecindeki gelişmeyi sergilerler. Felsefenin ilk bölümü olan mantık, insanların gerçekliği yorumladıkları kategorilerin bir eleştirisidir. Hegel için hakikat, düşüncenin dış gerçeklikle uyuşması değildir. Hegel, düşüncenin nesnel geçerliliğini belirleme girişimiyle ilgilenmez ve bunu tamamen sonuçsuz bir girişim olarak mahkûm eder. Onun için hakikat bir düşünce içeriğinin kendisiyle uyuşmasıdır yani öz-tutarlılıktır (Hyppolite, 2013, s. 75-100). Hegel, aydınlanma teolojisini, Tanrı düşüncesini tüm içeriğinden boşalttığı ve O'nu dünyanın ötesinde yalnızca bilinmeyen bir varlık haline getirdiği gerekçesiyle çok sert bir şekilde eleştirir. Felsefenin görevinin Tanrı'yı bilmek olduğunu söyler.

Felsefenin amacı hakikati bilmektir, Tanrı'yı bilmektir, çünkü O mutlak hakikattir ve Tanrı'nın ve O'nun açıklamasının aksine, başka hiçbir şey bilme zahmetine değmez. Tanrı'yı esasen somut, tinsel, gerçek Evrensellik olarak bilir. Aydınlanma, anlayışın soyut kategorilerinin ötesine geçmez. Anlayış sonlu ve sonsuz, mutlak ve görelî gibi ayrımlar yapar ve sonra bu ayrımların karşıtlıklara dönüşmesine izin verir (Hegel, 2016, s. 18-19). Hegel bu karşıtlığı aklın bakış açısından aşmaya çalışır. Akıl gözüyle baktığımızda sonsuz olanın sonlu olanı içerdiğini algılarız. Tanrı doğa dünyasını ve sonlu ruhları kendi içinde farklılıklar olarak barındırır. Tanrı, var olan her şeyin birliği olarak tasavvur edilmelidir. O evrendir, somut bütünlüktür. Tanrı, olumsal şeylerin hiçbir varlığa sahip olmadığı mutlak zorunlu varlıktır. Bu varlığın doğası daha da belirlenmelidir. Basitçe Tanrı'nın var olan her şeyin özdeşliği olduğunu söylemek, O'nu salt bir evrensel, bir töz haline getirmektir. Çıplak bir özdeşlikle yetinmemeliyiz. Elinde somut farklılıklar dünyası, önünde sonlu doğa ve sonlu ruhlar olan Hegel, Mutlağın tüm bu farklılıkları içine almasına ve yine de kendi birliğini korumasına izin verecek bir tanımını arar. Aradığı ilkeyi özbilinçte ya da ruhta bulur. Her şey ilahi öz bilincin anları, Mutlak Ruh'un kurucu unsurları haline gelir. Tanrı ruhtur, mutlak ruhtur, kendisiyle birlikte var olan ebedi, basit özsel ruhtur. Kendini kendinden ayırmak, kendine nesne olmak, ama bu ayırım içinde kendisiyle kesinlikle özdeş olmak Tanrı'ya aittir. Ruh yalnızca kendini gösterdiği şekliyle ruhtur (Hegel, 2016, s. 36-50). Görünmeyen ruh, ruh değildir. Tanrı gerçek ve etkin olan diri bir Tanrı'dır. Kendini göstermeyen bir Tanrı bir soyutlamadır. Kendisini tezahür ettirmek Tanrı'nın doğasında vardır. Doğanın ve ruhun sonlu dünyaları O'nun tezahürleridir ve O bu tezahürlerin somut bütünlüğüdür (Hegel, 2016, s. 62-75; Ayrıca bkz. Soldan, 1886, s. 301-309). Hegel'e göre dolaysız bilgi ya da imanda Tanrı sonlu ruh için nesnedir. İman için Tanrı salt bir bütünlük değil, sonlu ruhun ilişki içinde olduğu bir varlıktır. Tanrı Nesne olarak temsil biçiminde görünür. Ortak akılda temsil biçiminde var olanı akıl biçiminde sergilemek felsefenin görevidir. Felsefe ve sağduyu içerik olarak örtüşür; yalnızca aynı olguyu kavrama biçimlerinde farklılık gösterirler. Tanrı'yı birlik olarak, sonlu olanın bütünlüğü olarak, sonlu dünyada kendini gösteren olarak kavrarız. Ayrıca sonlu ruha nesnel olarak temsiline de sahibiz. Tanrı'nın bu iki görüşü birleştirilmeli ve Tanrı'nın varlığının eşit derecede gerekli yönleri olarak sergilenmelidir. Bu, Hıristiyan teslis doktrininde çocuksu bir resimsel tarzda klonlanmıştır. Üçlü Birlik Tanrı'nın Ruh olarak belirlenmesidir (Soldan, 1886, s. 301-309). Bu belirleme olmaksızın Ruh boş bir sözcüktür. Tanrı'nın varlığının üç yönü sırasıyla:

- a) Baba'nın alemi,
- b) Oğul'un alemi,

c) Ruh'un alemi,

Olarak ele alınır. Tanrı bu yönler altında var olan mutlak ebedi İdeadır. Mutlak İdea, ilk olarak Tanrı'nın kendinde ve kendisi için, ezeliyetinde, dünyanın yaratılmasından önce, dünyanın ötesindedir. İkinci olarak dünyanın yaratılmasıdır. Bu yaratılmış dünya, bu diğer varlık, kendisini fiziksel doğa ve sonlu ruh olmak üzere iki kısma ayırır. Yaratılan varlık ilk başta Tanrı'nın dışında, O'ndan bağımsız bir varlığa sahip olarak görünür. Tanrı onu kendisiyle uzlaştırır ve üçüncü sırada uzlaşma süreci yer alır. Bu süreçte, sonlu olarak İlâhi Ruhtan kopmuş olan ruh, ilâhi olanla birliğe geri döner. Tanrı'nın varlığının üçüncü yönü, ikincisinin kendisiyle birleşmesiyle zenginleşen birincisidir. Bu üç yön dışsal farklılıklar değil, tek bir bireyin farklılaşmalarıdır. Tek ruh bu üç biçimde ya da unsorda ele alınır. Her bir unsur diğer ikisini içerir. Herhangi bir unsur kendi başına bir soyutlamadır ve gerçek varlığını ancak diğer unsurlar aracılığıyla gerçekleştirir (Hegel, 2016, s. 212-55; Ayrıca bkz. Soldan, 1886, s. 301-309). Hegel'e göre Tanrı ilk unsurdur ve hem mekânsız hem de zamansızdır. Kendi varlığında Tanrı'dır. Değişimin ortasında birliğini koruyan birliktir. İkinci unsur ya da veçhede Tanrı zaman ve mekân dünyasına, doğa ve insan ruhu dünyasına girer. Tanrı'nın kendisini zaman ve mekânda tezahür ettirmesidir. Dünyada kendini gösteren Tanrı'nın bir tarihi vardır. Ebedi olan Tanrı'nın ise yoktur. Üçüncü unsur, sonlu dünyanın Tanrı ile uzlaştığı bölgedir. Bu, bütünlük olarak Tanrı'dır. Doğada Tanrı sadece dışsal bir şekilde mevcuttur. İnsan Tanrı ile birliğinin bilincine ve kendi içinde ilâhi yaşamın varlığına yükselir. Üçüncü unsorda Tanrı, doğa ve insan kendi birlikleri içinde kavranır. Tanrı, yine de yalnızca ideal olan ve hemen ortadan kaldırılan bir farklılık oluşturan somut evrensel olarak görülür. *Din Felsefesi Dersleri*'nde, mantığın doruğa ulaştığı Mutlak İdea'nın dini düşünce terimleriyle ifade edilen daha kapsamlı bir gelişimine sahibiz. Her iki eserde de Tanrı salt bir kategori değildir. Farklılıktan kendine dönen birlik ya da aynı düşünceyi farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, değişimin ortasında kendini koruyan öz olan Mutlak İdea'nın, *Din Felsefesi Dersleri*'nde ortaya konduğu şekliyle Tanrı ile özdeş olduğu açıktır. Tanrı, Hegel'in sisteminin temel düşüncesidir. Ancak Hegel bize Mutlak İdea'nın Tanrı ile tam olarak aynı anlama gelmediğini söyler. Tanrı terimi burada onu düşünen sonlu ruhlar için sahip olduğu anlamı taşır (Hegel, 2016, s. 137-193; Ayrıca bkz. Soldan, 1886, s. 301-309).

Sonuç

Hegel, Tübingen papaz okulunda din eğitimi alır. Buradan mezun olduktan sonra ilk yazıları da doğal olarak din üzerinedir. Hegel, bu yazılarında Antik Yunan halk dinlerinin yapısı ile kendi dönemindeki kurumsal Hıristiyanlığın yapısını karşılaştırır. Düşünürün özgün fikirleri

1807’de Jena’da tamamlanan *Phanomenologie des Geistes* ‘de kendini gösterir. Burada dini düşüncenin kendine özgü rolü *geist* kavramı minvalinde yürütüldüğü, bununda bir sistem çerçevesinde yapılandırıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Hegel, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi*’ni üç bölüme ayırır. Bunlar: Mantık, Doğa Felsefesi ve Geist’tir. Düşünürün bu tasnifi tesadüfi değil, teslisin yapısına uygun bir tasniftir. Hegel’e göre yegâne bir din vardır o da Hristiyanlıktır. Dinin en gelişmiş biçimi Hristiyanlık ’ta kendini gösterir. Düşünür, dine dair en derin tahlillerini *Phanomenologie des Geistes*’da yapar. Geist, öznel, nesnel ve mutlak olmak üzere üçe ayrılır. Öznel *geist*, günümüzdeki adlandırılmasıyla bir zihin felsefesidir. Nesnel *geist* ise tarihselci hermenötik olarak adlandırılabilir. Nesnel *geist* bir kültürün ruhunu ifade eder. Bireyin içinde doğduğu, kişiliğini ve kültürel kimliğini kazandığı toplumsal ruh ya da dünyayı kavrama biçimidir. Burada ahlak kuralları, gelenek, görenekler, örfler, adetler ve adaplar söz konusudur. Toplum fertlerinin eylemlerine rehberlik eden dünya yorumları ve yaşam biçimleri nesnel *geist* ile karakterize edilir. Üçüncü kısım ise mutlak *geist*’tir. Dinin ait olduğu yer nesnel *geist*’ten ziyade mutlak *geist*’tir. Hegel’e göre sanat, din ve felsefe mutlak *geist*’i meydana getirirler. Din, insanın asla uzak kalamayacağı, görmezden gelemeyeceği, insan hayatının en önemli meselelerinden biridir. Düşünüre göre dinin yegâne konusu mutlaktır. Din, sonsuz hakikatin ve sonsuz erdemın odak noktasında yer alır. Din, bütün uyumsuzlukların ve aykırılıkların ortadan kalktığı, dünya ile ilgili bilinmeyenlerin açığa çıktığı, sorun alanlarının çözüme kavuştuğu, acıların dindiği, duyguların sükûnete erdiği bir yerdir. Din, mutlak *geist*’in hususi bir muhteva içerisinde biçimlenmesidir. Din, Tanrı bilgisi ve O’nun varlığının bilgisidir. Din sadece akılda bulunabilir ve akıl varlıklar içinde sadece insanda mevcuttur. İnsan, akli sayesinde dine muhatap olur. Hegel, bir inancın din halini alabilmesinin koşullarını ortaya koyar. Buna göre bu koşullar: Tanrı’dan ve onun sıfatlarından bahsetmeli, Tanrı-insan ilişkisini açık ve somut bir şekilde ortaya koymalı, Tanrı’nın aleme müdahalesi ya da Tanrı-alem ilişkisini ortaya koymalıdır. Kant’taki antinomilerden birisi olan ruhun ölümsüzlüğünü Hegel, görmezden gelmez. Düşünüre göre bu çok önemli bir konudur ve din iddiasında bulunan her inanç bu konuya açıklık getirmelidir. Din, insanın gönlünü okşamalı, onun içini ferahlatmalıdır. İnsan bir bütün olduğu gibi Hegel felsefesinde din ile felsefe de bir bütündür. İnsanlık tarihi aynı zamanda dinin de tarihidir ve dinin var olduğu yerde felsefe de var olmuştur. Hegel felsefesinde tarih aslında Tanrı’nın tarihidir. *Tarihte Akıl* adı ile yayınlanan ders notlarında Hegel, tarihin tek etken gücünün Tanrı olduğunu belirtir. Tanrı, tarihsel akışın bizzat kendisidir. Felsefenin konusu da dinin konusu da Tanrı’dır. İbn Rüşd, felsefe ile dini aynı hakikatin farklı düzeylerdeki ifade biçimleri olarak görür. Hegel, özünde İbn Rüşd’ün felsefe ile dini

yaklaştırma girişimini daha da ilerletir ve din ile felsefeyi özdeş kılar. Bu noktadan hareketle dinin konusu ile felsefenin konusu aynıdır. Din, Tanrı'yı duygularda, ibadetlerde ve yakarışlarda anlamlı kılarken, felsefe Tanrı'yı kavramlarda anlamlı kılmaya çalışır. Din ve felsefe insan aklının en yüksek merhalesidir. İnsan sanat yapıtında İlahi olanı temaşa eyler, dinde ise duygularında ve ruh dünyasında somutlaştırır. Felsefe Tanrı'ya ideasına tefekkür ile din ise tasavvur ile ulaşmaya çalışır. Din felsefesi, dine aklın penceresi ile bakmayı, dini felsefenin yöntemleriyle irdelemeyi kendine konu edinen bir disiplin olarak Hegel düşüncesinde en önemli ve yetkinlik gerektiren bir felsefe etkinliğidir. Çünkü incelenecek nesne hakikatin bizzat kendisidir. Felsefenin var olması ve devamlılığını sağlaması dine yani Tanrısal olana bağlıdır. Din, felsefenin ve yegâne varlık sebebidir. Kant, Tanrı'nın bilinmezliğini iddia ederek insanı Tanrı'dan koparmıştır. Oysa Tanrı bilinebilir bir gerçekliktir.

Kaynaklar

- Hegel, G. W. F. (2011). *Tinin Görüngübilimi* (Çev. A. Yardımlı). (3. b). İdea Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2014). *Felsefi Propedeutik* (Çev. A. Yardımlı). İdea Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2016). *Din Felsefesi Dersleri* (Çev. D. Naci Kadioğlu). Pinhan Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2016). *Tanrı'nın Varoluşunun Tanıtları Üzerine Dersler* (Çev. A. Yardımlı). İdea Yayınları.
- Hyppolite, J. (2013). *Mantık ve Varoluş*, (Çev. İ. Yılmaz- C. Gürbüz). Bilgesu Yayıncılık.
- Pinkard, T. (2012). *Hegel* (Çev. M. Barış Albayrak). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Singer, P. (2003). *Hegel* (Çev. B. Öcal Düzgören). Altın Kitaplar Yayınları.
- Soldan, F. L. (1886). *Hegel's Philosophy of Religion. The Journal of Speculative Philosophy*, 20 (3), 301-309.
- Stewart, J. (2020). Hegel's Philosophy of Religion as a Phenomenology. *Filozofia*, 75 (5).
- Wood, A. (2018). *Kant* (Çev. A. Kovanlıkaya). Alfa yayınları.